

Timothy Garton Ash

Od vylodění v Normandii
po válku na Ukrajině

Evropa, náš domov

**P R
O S T
O R**

Evropa, náš domov

**P R
O S T
O R**

Timothy Garton Ash

**Od vylodění v Normandii
po válku na Ukrajině**

Evropa, náš domov

**přeložili Veronika Maxová
a Jaroslav Veis**

Praha, 2023

**P R
O S T
O R**

© Timothy Garton Ash 2023
Czech edition © PROSTOR 2023
Translation © Veronika Maxová, Jaroslav Veis 2023
Cover photo © ČTK (AP)

ISBN 978-80-7260-583-5

Pro D, T & A

Obsah

PROLOG. NÁŠ ČAS	17
V TROSKÁCH (1945)	23
Westen	25
Peklo	30
Východ	32
Od nuly, znovu a znovu	35
O otcích a otčinách	38
Stroj paměti	41
ROZDĚLENÁ (1961–1979)	45
Zákaz vycházení	47
Evropy	55
Být tam	60
Kaleidotapiserie	64
Hamlet a Žlutá ponorka	68
Řím	75
Západ za studené války	84
Friedrichstrasse, východ	92
NA VZESTUPU (1980–1989)	103
Boj za svobodu	105
1984	115
Osmašedesátníci a postosmašedesátníci	121
Angelo Gotti	132
Británie podle Spectatoru	141
Obrat vzhůru	147

Joachim	159
Pád zdi	163
TRIUMFUJÍCÍ (1990–2007)	169
Svět po zdi	171
Rozšířený Západ	176
Integrace a dezintegrace	181
Good King Wenceslas	185
Opět genocida	194
Rybí polévka	206
Nespokojenost se svobodou	212
Jedna mince vládne všem	220
Od 9/11 do 9/11	228
Muslimové v Evropě	234
Cool Británie	242
Pýcha	253
OCHABUJÍCÍ (2008–2022)	261
Zweig a obrat dolů	263
Krize eura	266
Střet impérií	274
Charlie Hebdo	284
„Vetřelci“	290
Brexit	296
Demolice	312
Nová železná opona	326
Válka na Ukrajině	339
Delfy	354
EPILOG. NA PLÁŽI V NORMANDII	367
Poznámka autora	373
<i>Poznámka překladatelů</i>	375
<i>Jmenný a místní rejstřík</i>	376

Státy a hranice v roce 1972. Místa psaná kurzívou hrají v této knize zvláštní roli.

Evropa během studené války

*Sepsat opravdovou historii současné Evropy,
to je cíl na celý život.*

– Lev Nikolajevič Tolstoj, *Deníky*, 22. září 1852

*Je naprostá pravda, co nás učí filozofie, že život se dá pochopit
jen pohledem nazpět, ale prožívat se musí směrem kupředu.*

– Søren Kierkegaard, *Deníky*

Prolog

Náš čas

Sedím v nevelkém obývacím pokoji, voní tu gauloisky a silná černá káva, na což nejsem zvyklý, a s rodinou mých francouzských hostitelů se díváme na obrazovku malé černobílé televize. Je mi čtrnáct, jsem na výměnném studijním pobytu a pomáhám překládat: „*Armstrong il dit: un petit pas pour moi, un grand pas pour l'humanité!*“ Krátce nato těžko rozeznatelná postava v kosmickém skafandru bez tížně poskakuje po povrchu Měsíce, což dobře znám z Tintinových dobrodružství *První kroky na Měsíci*.

Jen těžko si lze dnes představit, jak vzdálená byla kontinentální Evropa v roce 1969 školákovi z Anglie. Tím nechci říct, že Francie by pro něj byla tak odlehlá jako Měsíc, ale patřila do toho, čemu Angličané odjakživa říkají „cizina“. To je tam, kde se jedí žáby, jezdí na skútrech a pořád souloží. Za žádných okolností tam nepijte vodu. Když se měl člověk dostat do města La Rochelle na pobřeží Atlantiku, znamenalo to podniknout zdánlivě nekonečnou pouť autobusem, metrem, vlakem, trajektem (s pořádnou mořskou nemocí) a znovu vlakem a autobusem. Můj zbrusu nový, ještě tuhý a velmi tmavomodrý britský pas na obou hranicích pečlivě prozkoumali a orazítkovali. V kapse jsem si nervózně pohrával s několika čistounkými a hrozně velkými francouzskými bankovkami. Zatelefonovat domů byla složitá procedura, při níž bylo mimo jiné nutno bojovat špatnou francouzštinou se spojovatelkou na druhém konci praskající telefonní linky („Peut on reverser les charges?“).

O dvacet let později jsem byl v Budapešti na shromáždění pořádaném disentem a podepisoval jsem maďarské vydání svých esejí

o střední Evropě. Psal se rok 1989, rok zázraků. Svoboda a Evropa – dvě politická témata mému srdci nejbližší – kráčely za zvuků Beethovenovy Deváté symfonie ruku v ruce a zvěstovaly mírumilovnou revoluci otevírající novou kapitolu evropských a světových dějin. Ani kousek kontinentu už pro mě nebyl „cizina“. Stal jsem se součástí paradoxu vystihujícího to, co v současnosti znamená být Evropanem – i v cizině jsem byl doma.

Byl jsem v ní doma tak moc, že když jsme pak šli teplými a smysly jitrícími ulicemi města zpátky, jeden z mých maďarských přátel zvolal: „Ty musíš být potomek Šaloma Aše!“

„To nejsem,“ odpověděl jsem mu poněkud překvapeně.

„Proč tě tedy tolik zajímá střední Evropa?“

Jako kdyby k tomu, aby se člověk emočně angažoval v jiné části Evropy, byly zapotřebí genetické důvody.

Naše identity jsou předem dané a jsou také utvářené. Nemůžeme si zvolit rodiče, můžeme si však zvolit, kým se staneme. „V podstatě jsem Číňan,“ napsal Franz Kafka na pohlednici své snoubence. Když řeknu, že „jsem v podstatě Středoevropan“, neznamená to, že bych se fakticky prohlašoval za potomka středoevropského spisovatele Aše, který psal v jidiš, ale deklaruju tím mnou zvolenou spřízněnost.

Vzhledem k tomu, že mým rodištěm je Wimbledon v Anglii, narodil jsem se nepochybně v Evropě, a elementárně vzato jsem tudíž rodem Evropan. Všichni tvůrci map, od Eratosthena z Kyrény před 2200 roky, vždy umísťovali Anglii do Evropy, do regionu, který v pravděpodobně nejstarším nepřetržitým mentálním rozdělení světa vyvažoval Afriku a Asii. Od chvíle, kdy existuje geografická představa Evropy, je naše souostroví ve tvaru přibližného trojúhelníku chápáno jako její součást. Nebyl jsem však „Evropanem rodem“ v onom silnějším slova smyslu, abych se za něj považoval.

Má matka o sobě jako o Evropance mluvila, když vzpomínala na mládí v Brity ovládané Indii, kde se narodila do rodiny patřící k vládnoucí vrstvě. „My Evropané jsme časné zrána vyrazili na projížďku na koni,“ vzpomínala s potěšením na několik romantických měsíců, které jako mladá strávila koncem druhé světové války v Dillí. V Indii

se Angličané za Evropany označovali. To jen doma tuto pravdu, zcela samozřejmou pro každého, kdo je pozoruje třeba z Washingtonu, Pekingu, ze Sibiře nebo z Tasmánie, dosud často popírají.

Nikdy jsem nezaslechl, že by o sobě jako o Evropanovi mluvil můj otec, a to přesto, že jeho formativní životní zkušeností bylo vylodění na normandské pláži v den D v první vlně britských vojáků, účastnil se bojů při osvobození severu Evropy a nakonec vyčerpaný a bez jáso tu přivítal Den vítězství v Evropě ve svém tanku kdesi na severoněmeckých pláních. Harold Macmillan, jeden z jeho oblíbených konzervativních premiérů, měl údajně o legendárním francouzském prezidentovi Charlesi de Gaullovi poznamenat, že „když říká Evropa, myslí tím Francii“. Ale totéž platilo o Angličanech stejného ražení, jako byl můj otec. Když řekli Evropa, měli na mysli především Francii a dělali to nejméně šest set let od času stoleté války, v níž se utvářely národní identity Anglie i Francie, obíracené jedna proti druhé.

Evropa byla pro mého otce rozhodně cosi cizího a Evropská unie patřila k těm „darebným podfukům“, jež mají vlastenečtí Britové mařit, jak je k tomu vyzývá jejich hymna. Jednou jsem mu dal k Vánocům velkou čokoládovou eurominci a on ji okamžitě snědl, což doprovázel teatrálním skřípěním zubů. Byl po celý život horlivým konzervativcem, ale na sklonku života přeběhl k mému zděšení ke Straně nezávislosti Spojeného království (UKIP). Kdyby se dožil roku 2016, hlasoval by nepochybně pro brexit.

To, že jsem vyrůstal v Anglii, kterou miluju, považuju za pozhánání, toto zeměpisné určení však ze mě Evropana neudělalo. Vědomým Evropanem jsem se stal někdy mezi oním prvním závanem kouře z gauloisek v roce 1969 a podepisováním své knihy v revoluční Budapešti v roce 1989. V pátek 12. srpna 1977 jsem si do deníku zapsal, že jsem večer byl v Západním Berlíně v pizzerii s Karlem, rakouským „elektrikářem, filmovým fajnšmekrem a taxikářem“, kterého mé tehdejší já, dvaadvacetiletý absolvent Oxfordu s frňákem nahoru, označilo „za jednoznačně civilizovaného Evropana“. (Jít na pizzu s necivilizovaným člověkem by asi nebylo to pravé, že?) Každopádně to byl Evropan *jako já*.

Tato kniha je osobní historií Evropy. Není to autobiografie. Je to spíš historie ilustrovaná vzpomínkami. Čerpám v ní ze svých deníků, zápisníků, fotografií, vzpomínek, četby, toho, co jsem viděl a slyšel během posledního půlstoletí, ale také ze vzpomínek dalších lidí. Když tedy říkám, že je to „osobní“ historie, nemám tím na mysli jen tu „moji“; mám na mysli historii, jak ji prožívali jednotlivci, a dokládám to jejich zážitky. Tam, kde to pomáhá příběh vysvětlit, cituju ze svých rozhovorů s evropskými předáky i z mnoha setkání s takzvanými obyčejnými lidmi, kteří jsou často pozoruhodnějšími bytostmi než jejich lídři.

Některá místa jsem navštívil a znovu se na ně vracel, abych je spatřil na vlastní oči, tak jak to dělají novináři. Jako historikové jsem čerpal z těch nejlepších primárních zdrojů a nejnovějších vědeckých poznatků. Na rozdíl od reportáží a komentářů, které jsem psal v čase, kdy se věci odehrávaly, tady plně využívám výhod, které mi skýtá zpětný pohled. Říká se, že zpětný pohled umožňuje vidět naprosto ostře, a i když pohled z počátku dvacátých let tohoto století není zdaleka perfektní, některé věci jasnější jsou.

Vždy se snažím být přesný, pravdivý a poctivý, ale nečiním si nárok na úplnost, nestrannost či objektivitu. Mladý řecký autor by určitě zpodobnil jinou Evropu než stárnoucí Fin, skotský nacionalista, švýcarský environmentalista nebo portugalská feministka. Evropané mají spoustu vlastí, ale nikdo není stejně doma po celé Evropě.

Jestliže se liší naše místa, liší se i naše prožívání času. Například v Polsku v dobách nejsilnějších represí počátkem osmdesátých let minulého století pracovali někteří z mých tamních přátel „v ilegalitě“, používali smyšlená jména, v noci se tajně přemísťovali na jiné adresy a vyměňovali si šifrované zprávy stejně jako za druhé světové války účastníci polského podzemního odboje proti nacistické okupaci. Když jsem jednou jel za nimi do Polska, do deníku jsem si poznamenal: „Odlet z Heathrow v roce 1984, přílet v roce 1945.“ Rozdílné generace mohou žít v rozdílných dobách, i když žijí na témž místě. Můj rok 2023 není rok 2023 mých studentů. Každý máme svou „naši dobu“.

Pokud dnes žije asi 850 milionů Evropanů – tedy když si zeměpisnou Evropu definujeme v širokém slova smyslu, včetně Ruska,

Turecka a Kavkazu – existuje i 850 milionů jednotlivých Evrop. Řekni mi, která je tvoje Evropa, a já ti řeknu, kdo jsi. Avšak ani tento rámeček není dost široký. Naši identitu utvářejí karty, které nám byly rozdány, a to, jak s nimi naložíme. Je to i směsice toho, jak vidíme sebe a jak nás vidí jiní. Protože Evropané mají velký sklon k sebechvále, musejí se dokázat sami na sebe podívat i očima Neevropanů, zejména těch z velké části světa, která zakusila jejich koloniální nadvládu.

A přece se naše vlastní časy a vlastní Evropy nacházejí uvnitř sdílených časových rámců a prostorů. Současnou Evropu není možné pochopit bez toho, abychom se vrátili k době, kterou historik Tony Judt výstižně shrnul do titulu svých dějin Evropy po roce 1945 – *Poválečné období*. Tento poválečný rámeček však překrývá a v některých důležitých ohledech vytlačuje Evropa po zdi, zrozená po pádu Berlínské zdi 9. listopadu 1989, po rozpadu Sovětského svazu v prosinci 1991 a s koncem studené války, jež dělila náš svět na dva nepřátelské bloky. Text, který následuje, je mou osobní výpovědí, ale i interpretací evropských dějin těchto překrývajících se rámců poválečného období a období po pádu zdi.

S pádem zdi nenastal trvalý mír. Narušil ho krvavý rozpad Jugoslávie v devadesátých letech, brutální teroristické útoky v mnoha evropských městech, ruská agrese proti Gruzii v roce 2008, ruská anexe Krymu v roce 2014 a následný, stále probíhající ruský válečný konflikt na východě Ukrajiny. Většina Evropanů by nicméně mohla toto období nazvat třicetiletým mírem. Ten však definitivně skončil 24. února 2022, když Rusko napadlo celou Ukrajinu a rozpoutalo tam válku tak rozsáhlou a hrůznou, jakou Evropa od roku 1945 nezažila. Právě v roce 1945 musí náš příběh začínat.

V troskách

(1945)

Westen

„Jo, ten Angličan, ten přijel pozdě odpoledne,“ říká Heinrich Röpe, statný dolnosaský sedlák s obličejem zbarveným jak rebarbora. Jdeme po mírném travnatém břehu řeky Aller a on mi ukazuje místo hned vedle hrázděného domu jeho rodiny, kde jednoho dubnového dne v roce 1945 postavily britské jednotky přes řeku provizorní ocelový most. „Montgomery přes něj přeje!“ zvolá a ozývá se v tom trochu víc než náznak pýchy místních. Heinimu bylo pět, stál na špičkách u okna a pozoroval vojáky v khaki uniformách, jak dům míjejí.

Do dnes prosperující vsi Westen (Západ) uprostřed severoněmecké nížiny mě přivedly tři zrnité černobílé fotografie. Je na nich několik britských důstojníků, jak sledují kriketový zápas, a jedním z nich je můj tehdy šestadvacetiletý otec. Na zadní straně si písmem s charakteristickým sklonem poznamenal, že fotografie byly pořizeny v červnu 1945 ve Westenu, který jejich střelecká jednotka obsadila v samém závěru druhé světové války. Pro mého tátu, který většinu roku ode dne D strávil na bojištích ve Francii, v Belgii, Nizozemsku a Německu a viděl, jak kamarádi byli v boji zranění nebo padli, musel být obyčejný kriket něčím neobyčejným. Prohlížím si tvář mladého muže, kterého jsem neznal a který se teprve stane starým mužem, jehož jsem měl tak rád. Co se mu asi honilo hlavou?

Když se na fotografie podívám pozorněji, všimnu si, že v pozadí je žena s batoletem na klíně. Je tam ještě několik dalších všílíjak oblečených dětí. Blondatému chlapci přidržují kalhoty vysoko nad pasem kšandy. Němci. Jak si připadali, když se proplétali mezi

podivnými cizími vojáky hrajícími podivnou cizí hru? Dal by se ve Westenu najít někdo, kdo si z té doby pamatuje nějaké podrobnosti?

Tak jsem tady – je prosluněný jarní den a sedím v krásné budově z červených cihel z 18. století, která dnes slouží jako komunitní muzeum a prostor, kam se svolávají obecní shromáždění. Kolem velkého dřevěného stolu se mnou sedí dvanáct starších mužů a žen a vzpomínají ... na všechno. Na všechno a možná ještě na něco navíc.

„Jako člen Hitlerjugend jsem ani na chvíli nezapochoyboval, že Adolf Hitler válku vyhraje,“ začíná poutavě Albert Gödecke. Věřil tomu do chvíle, kdy potkal svého prvního Tommyho. (Všichni obyvatelé Westenu, kteří si váží sami sebe, mluví o britských vojácích v jednotném čísle, jsou pro ně „Angličan“ nebo „Tommy“.) Albert naštěstí uměl pár slov anglicky, takže Angličanovi řekl: „Prosím, pane...“

Heinrich Müller, podsaditý starý sedlák s hlavou jako obří dýně, bojoval do doby, než byl zraněn, jako voják wehrmachtu na východní frontě. A najednou se na jeho rodinném statku objevil nějaký Tommy a ptal se: „Warum du nicht Soldat?“ (Proč ty ne voják?) Veterán wehrmachtu vyhrnul nohavici a ukázal mu zranění.

Asi třicet mladých Němců zahynulo během zoufalé obrany Hitlerovy frontové linie na břehu řeky Aller. Na vesnickém hřbitově procházím řadami malých obdélníkových náhrobků a čtu jména a data narození: Gerd Estemberger, věk sedmnáct, Wilhelm Braitsch, sedmnáct, Paul Jungblut, sedmnáct. Vybaví se mi Kiplingův epitaf čerstvého rekruta:

V první hodinu prvního dne
v prvním zákopu padl jsem.
(Děti to od hry pozvedne,
stojí a hledí se zájmem.)

Němečtí uprchlíci mezitím počet obyvatel Westenu zdvojnásobili asi ze 600 lidí na 1200. Část z nich přišla z Hamburku po děsivých angloamerických náletech, známých jako operace Gomora, které donutily alespoň 900 000 lidí, aby uprchli z města srovnaného se zemí. Další byli přesunuti – jak říká Albert „za Adolfa“ – do Pomořanska z Besarábie a odtud pak „se 140 koňmi“ utekli před Rudou armádou.

Líbí se mi statkářská důkladnost, která započte i koně. Následoval další, ještě mohutnější proud Němců prchajících v obavách o život ze Slezska, které mělo podle Stalinova, Churchillova a Rooseveltova rozhodnutí připadnout Polsku.

K uprchlíkům ze Slezska patří i Helga Allerheiligenová. Drobná upravená žena, která vypadá mnohem mladší než na osmdesát, pokračuje ve vyprávění a pomáhá jí s ním manžel Wilhelm. Ano, přijeli z Breslau (dnes Vratislav) „na potahu taženém dobyt看em, jen se třemi kufry“. Jejich rodinu ubytovali v sousední vsi Hülsenu v táboře, který předtím sloužil jako ubytovna pro totálně nasazené Poláky. „Měl byste vidět, v jak hrozném nepořádku Poláci ty baráky opustili,“ svěřuje se mi po chvíli se slabým nádechem starých předsudků.

Uprchlíky místní vůbec nevívali, a už vůbec ne jako partnerky svých synů: „Muži z Westenu by si měli brát dívky z Westenu.“ Naštěstí britští vojáci pořádali večery s tancem. „Vojáci se chtěli ,setkávat s německými dívkami,“ vysvětluje Helga. Na jednom z bálů v Hülsenu se seznámila s příjemným mladíkem z Westenu, který se jmenoval Wilhelm Allerheiligen. Wilhelmův otec byl zděšený: ‚Přišla sem s holým zadkem!‘ Ale láska si nedala říct. Vydržela jim na celý život, jsou pořád spolu a teď vzpomínají na staré dobré i špatné časy.

Její zmínka, že britští vojáci pořádali taneční zábavy proto, aby se mohli ,setkávat s německými dívkami,‘ vyvolává další otázku, zda z toho mezi nimi někdy vznikal nějaký vztah. Chvilí bylo ticho, pak se jeden z mužů pobaveně zeptá: „Hledáte ve Westenu příbuzné?“

Když se zvedneme od stolu, abychom si dali kávu a domácí koláče, ukazují oběma Heinrichům otcovy fotografie z kriketu. Tuší, kde asi byly pořízené? Dají své hlavy dohromady. No jasně, zvolají pak, to je silnice do Wahnebergenu, a koukněte, tohle je telegrafní sloup v Nocke.

Mohl by mi někdo ukázat, kde to je? Jan Osmers, nejmladší ze skupiny, se nabídne, že mi pomůže. Sedneme do mého volkswagenu z půjčovny a za chvíli jsme na místě – je to nepochybně stejná louka jako na fotografiích, i s tím telegrafním sloupem. Stojím v trávě, která mi sahá po kotníky a nasládle voní, a jako bych v duchu slyšel

zvuky toho kriketového zápasu odehrávajícího se jednoho teplého letního dne před mnoha lety: „Dobrá rána, pane! Platí?“

Jan, štíhlý, s rozčuchanými stříbrnými vlasy a brýlemi s tónovanými skly, je místní historik. Je také hrdý dědic větrného mlýna, který jeho rodina vlastní už pět generací, a sepsal detailní a důkladně rešeršovanou kroniku Westenu. Je mu jen o pár let víc než mně a rázem jsme si padli do oka.

Z louky, kde se odehrál kriketový zápas, jedeme do *Steinlageru*, tábora v sousední vesnici Döverdenu, kde byli za války ubytováni totálně nasazení. Dnes se tomu místu říká *Steinsiedlung* (na místě tábora vyrostlo po válce sídliště) a solidně zbudované baráky byly přestavěny na skromné rodinné bungalovy s upravenými trávníky kolem a malými auty před nimi. Na vysokém stožáru před jedním z domů se třepotá americká vlajka.

Mnoho totálně nasazených dělníků žilo a pracovalo u sedláků, zatímco synové těchto sedláků šli do Hitlerovy války zabíjet jejich příbuzné. Poláci, Rusové, Francouzi a Belgičané ubytováni v *Steinlageru* pracovali v nedaleké továrně na střelný prach Eibia, kde se kromě jiného vyráběly i primitivní chemické zbraně. Zajeli jsme s Janem do hustého jehličnatého lesa v Barne, kde lze pozůstatky téhle továrny na smrt mezi jedlemi a borovicemi pořád zahlédnout. Opuštěná vlečka dosud vede až k továrně a poblíž se táhne regionální trať. Železniční tratě – to byly křečové žíly nacistického zla, které rozvážely jed, otroctví a smrt do všech koutů okupované Evropy.

V barnském lese už jste blízko srdce temnoty, ale ještě víc se mu přiblížíte, když odbočíte z hlavní silnice na Hannover a pojedete podél ukazatelů do Bergen-Belsenu. Tady jen pár dnů poté, co překročili řeku Aller, stál můj otec a jeho spolubojovníci před hrůzami, které si málokterý Brit dokázal jen matně představit. Všude kolem viděli „živé kostry s nažloutlými tvářemi, ve kterých se zračilo vyčerpání“, a cítili „pach zahnívajícího masa“.

Kruté zacházení, hlad a nemoci připravily ty, kteří přežili, o poslední zbytky lidské důstojnosti. Student medicíny Alan MacAuslan, který přišel s britskými jednotkami, na to vzpomíná:

Podíval jsem se v pološeru dolů a spatřil ženu, která se mi krčila u nohou. Měla spleené černé vlasy, v nichž se hemžily vši, a mezi trčícími žebry jako by nebylo už nic. . . Vyprazdňovala se, avšak byla tak slabá, že nedokázala zvednout hýždě z podlahy, a žlutá průjmovitá stolice jí protékala mezi stehny. Bledé nohy měla oteklé od hladu. Krčila se tam a škrábala na genitáliích, kde rovněž měla vyrážku.

Český vězeň tábora Jan Bělunek osvoboditelům vyprávěl, že viděl mrtvá těla s vyřezanými srdci a jiného vězně, který „seděl vedle jednoho z těch těl ... jedl maso, a mně bylo jasné, že je to lidské maso“.

Jiný britský důstojník si zase poznamenal, že mrtvolky byly naházené přes sebe a bylo vidět „všemožné věci, které rigor mortis provádí s obličejem, a ty nejpodivnější polohy, které mohou pohorzené lidské kostry zaujmout“. Když navštívíte památník v Bergen-Belsenu dnes, můžete se podívat na původní filmový dokument zachycující zajaté táborové dozorce, jak vykládají z nákladních aut nahá a už ztuhlá mrtvá těla, vlečou je do hromadných hrobů a vězňové, kteří tábor přežili, na ně chrlí nadávky ve všech evropských jazycích.

Během jediného dne cesty autem po místech, která dnes jsou prosperujícím a poklidným koutem severozápadní Evropy, jsem se přenesl do nejtemnější hodiny našeho světadílu. Ty přízraky tam na vás čekají, připravené promluvit. Za každou Helgu, Alberta a Heinricha, za každého britského vojáka, jako byl můj otec, za každého francouzského, polského nebo ruského totálně nasazeného dělníka ze *Steinlageru*, za každého vězně z Bergen-Belsenu, a jsou jich miliony.

Peklo

Nebe na zemi lidé nikdy nedokázali vybudovat, a dokonce ani tehdy, když se o to snažili – možná právě proto. Opakovaně však dokázali vytvořit na zemi peklo. V první půli dvacátého století to Evropané způsobili vlastnímu kontinentu, ve stoletích předchozích to působili kontinentům, kde žili jiní lidé. Nikdo to neudělal za nás. Bylo to evropské barbarství, uplatňované Evropany proti Evropanům – a dokonce často ve jménu Evropy. Nemůžete ani začít chápat, o co se Evropa od roku 1945 pokouší, pokud o tomto pekle nevíte.

Jedna smrt je tragédie, milion smrtí je statistika. I když odhlédneme od toho, jak obtížné je stanovit přesný počet, čísla naše vnímání brzy otupí. Mám vám vyprávět o tom, že v Bergen-Belsenu zahynulo v březnu 1945 během čtyř týdnů kolem 18 000 lidí? Nebo že na konci války bylo v Německu skoro osm milionů totálně nasazených? Nebo že po spojeneckém bombardování Düsseldorfu zůstalo třidevadesát procent obytné plochy neobyvatelných? Nebo že Bělorusko přišlo o asi dva miliony lidí z předválečných devíti milionů a další tři a možná víc milionů bylo přemístěno? V knize s titulem chytlavě označujícím Evropu ve dvacátém století jako *Temný světadíl* – tak evropští imperialisté ve století devatenáctém říkali Afri-ce – britský historik Mark Mazower odhaduje, že „mezi roky 1939 a 1948 bylo v Evropě zabito nebo přemístěno téměř 90 milionů lidí“. To znamená, že o život přišel nebo byl přemístěn zhruba každý šestý Evropan. A to jsme ještě nemluvili o dalších milionech lidí, kteří hladověli, trpěli nemocemi, byli znásilňováni, mučeni, mrzačeni, ožebračováni, umrzli, byli nuceni k prostituci, osiřeli, byli ponižováni, hanobeni, osiřeli, ovdověli, byli celoživotně psychicky poznamenáni – a nezmiňujeme se ani o dlouholetých následcích, které nesly jejich děti a děti jejich dětí.

Už Starý zákon si všímá toho, že nepravost otců se trestá na synech „do třetího i čtvrtého pokolení“. Když jsem se snažil dozvědět se něco o životech příslušníků Stasi, kteří mě ve Východním Německu

špehovali, přečetl jsem si nejdřív jejich osobní spisy a pak jsem se jich i dopodrobna vyptával. Nemohl jsem si přitom nevšimnout, že všichni až na jednoho vyrůstali bez otce. Jejich otcové během války zemřeli nebo zmizeli. Čím víc jsem s nimi o tom mluvil, tím jasnější mi bylo, jak psychicky bezbranní proto byli vůči otcovské roli státu. V celé Evropě vyrůstaly po roce 1945 desítky milionů dětí bez otce a jejich matkám chyběl manžel.

To peklo tvořily různé kruhy. Bohatí většinou hlady netrpěli, avšak aristokratický původ už obranou proti nouzi nebyl. V závislosti na letopočtu bylo lepší být Němec nebo Maďar než Francouz nebo Holanďan, případně naopak, avšak být Slovan bylo obvykle horší a ještě horší bylo být Rom nebo Žid. Inferno mělo i zřetelnou geografickou podobu. Největším hrůzám jste se vyhnuli, pokud jste žili v některé neutrální zemi jako Švýcarsko, Švédsko nebo Irsko. Vojenské ztráty na životech, bombardování a poválečné uskrovnování přinesly velké utrpení Británii – druhé jméno mého bratra Brian upomíná na otcova nejlepšího přítele, který padl ve válce. Největší hrůzy se ale odehrávaly ve východní polovici kontinentu, té, kterou Timothy Snyder pojmenoval nezapomenutelnými slovy: krvavé země.

Na vesnickém hřbitově ve Westenu, hned vedle malých čtyřhranných pomníků německých dětských vojáků, kteří zahynuli v dubnu 1945 na březích řeky Aller, je pamětní deska se slovy:

*Ihr findet sie
wo ihr nach ihnen fragt:
im Osten gefallen,
im Westen beklagt.*
(Najdete je,
kde se po nich budete ptát:
padli na východě,
oplakává je západ.)

Oplakává je západ – i vesnice Westen. Zemědělství se tu dařilo a kolem bylo i dost dřeva na topení, takže tu nepanoval hlad ani zima, které sužovaly většinu velkých měst zejména na východě. Během

osvobození západní Evropy se někteří britští vojáci provinili pořádným hromadným popravám i krutým násilím, ale nic z toho se zdaleka nevyrovnalo masovému znásilňování a brutalitě páchané na německých civilistech Rudou armádou. Někdejší člen Hitlerjugend Albert mě dohodově ujišťuje, že ve Westenu se Angličané chovali „velmi klidně a věcně“. Britové však nezažili z německé strany stejné utrpení jako Rusové, Ukrajinci, Bělorusové a další obyvatelé východní Evropy, kteří sloužili v Rudé armádě.

Východ

Poté, co mě má osobní historie zavedla řízením náhody do vsi Westenu, začalo mě zajímat, zda existuje také vesnice Osten s významem východ. V německé říši byly před rokem 1914 hned tři a jedna z nich se dnes jmenuje Przysieczyn a leží v západním Polsku. Takže teď sedím v Przysieczyně u jiného dřevěného stolu s jinou skupinou starších mužů a žen, kteří si stejně jako ti ve Westenu pamatují všechno (a možná ještě něco víc).

Polský učitel na penzi v dramatickém gestu zvedá otlučenou kovovou polní láhev francouzské armády, kterou mu jako spoluvězni věnoval za války v německém zajateckém táboře francouzský voják. Starý sedlák vzpomíná, jak viděl počátkem roku 1945 těla mrtvých Němců poházená v lese. Jezdecká jednotka Rudé armády tam na ně pořádala hon. Ještě předtím však v září 1939, hned po německém vpádu do Polska, v témž lese zavraždili esesáci 103 Poláků. A probíhaly tu i masové deportace Poláků na východ.

Za nacistické okupace byla v nažluto natřené nízké budově, kde v Przysieczyně sedíme, *Polenschule* (polská škola). Do normální základní i střední školy v nejbližším městě Wągrowieci mohly chodit jen německé děti. Malí Poláci museli dojíždět do nevybavených škol, jako byla tato, kde se nesmělo mluvit polsky a kde se jim dostalo jen

naprosto základního vzdělání; od dvanácti museli začít pracovat. Konec konců byli předurčení žít jako poddanská rasa.

Potkávám se se Zbigniewem Orywalem, devadesátiletým bývalým olympionikem kypícím zdravím, který do téhle nacistické „školy pro Poláky“ chodil. Vybavuje si, že za nacistické okupace nesměli jít spolu po ulici víc než dva Poláci najednou. Navzdory stannému právu vycházel jeho otec v noci ven, aby u místních farmářů koupil jídlo. Kdyby ho chytili Němci, na místě by ho zastřelili. Když se počátkem roku 1945 blížila Rudá armáda, nasedla většina Němců do povozů s koňmi a vzali nohy na ramena. (Také tady, stejně jako ve Westenu, hrají koně v rozhovoru důležitou roli.) I on vzpomíná na to, že rudoarmějci těch několik Němců, kteří zůstali, pobili.

Wągrowiec a jeho okolí ilustruje šílenství oněch časů, kdy byly nejen miliony mužů, žen a dětí, ale celé země hnány sem a tam proti své vůli jako dobytek. Region byl celá staletí polský, dokud se ho v roce 1772 při prvním dělení Polska nezmocnilo Prusko. Následně se v roce 1871 stal součástí sjednoceného Německa. Po první světové válce se stal opět Polskem, v roce 1939 opět Německem a po roce 1945 opět Polskem. Když se naše posezení u stolu v Przysieczynu chýlí ke konci, dává mi bývalý starosta Jan Kaniewski, příjemný hřmotný venkovan, lepenkový tubus. Otevírám ho a uvnitř najdu německou mapu regionu z dob války, kterou si schoval jeho otec. Všechny názvy jsou německé – Wągrowiec je Eichenbrück a Przysieczyn je Osten. Říká mi, že otec se mu o mapě zmínil, až když v roce 1989 padla vláda komunistů.

Za německé okupace byla téměř polovina obyvatel Wągrowiece deportována, převážně na východní polská území obsazená nacisty, někteří byli totálně nasazeni v místech, jako je Westen. Polské podniky a hospodářství dostali Němci, většinou z východních částí Říše. Výřečný potomek jednoho takového sedláka, Adam Mesjasz, vzpomíná, že 11. února 1942, když mu byly tři roky, vyhnali celou rodinu z rodného statku a naložili je do vymrzlého vlaku, aby je transportovali na východ. Jejich hospodářství převzal „Němec z Pobaltí“. Když se pak rodina o Velikonocích 1945 vrátila, pobaltští Němci už utekli na západ, a jak zdůrazňuje, *koně* s sebou vzali všechny.

Také Mesjasz mi má co ukázat – velkou knihu zabalenou do hnědého papíru. Vyklube se z ní fotoalbum nazvané „Adolf Hitler – fotografie z vůdcova života“: vůdce čte noviny, vůdce hladí po hlavičkách rozkošné blondaté děti, vůdce v davu žen plných obdivu – nějaký místní farmář každý snímek pečlivě vybral z nějaké předplacené série a na určené místo ho do alba nalepil. Adam se sousedy ho objevili v sedmdesátých let pod podlahovými prkny jednoho statku, když se pustili do renovace. Domácí strašidlo.

Počátkem roku 1945 uprchli i zdejší Němci, jejichž rodiny tu žily po generace. Většina z nich se usadila u Lüneburgu v severním Německu nedaleko Westenu. Jejich hospodářství tady kolem, kde už se to zase jmenovalo Wągrovec, obsadili Poláci, pro změnu násilně odsunutí z východních částí Polska, které se teď staly součástí Stalina Sovětského svazu. Takže někteří z Poláků, kteří vyhnali starou paní Helgu Allerheiligenovou z Breslau (Vratislavi) do Westenu, byli sami vyhnáni „jen s třemi kufry“ z míst, kde rovněž žili po generace a která dnes patří Ukrajině nebo Bělorusku. Zběsilý evropský kolotoč nedobrovolného přesídlování se roztácel právě tady.

Msta postupujících ruských vojáků na Němcích, vinných i nevinných, se neomezovala jen na masové popravy a rabování. Podle očitého svědka poté, co Rudá armáda vstoupila do přístavu Danzigu (dnes Gdaňsk), „byly téměř všechny tamní ženy znásilněny, přičemž oběťmi byly šedesátileté i pětasedmdesátileté stařeny, i patnáctileté, a dokonce dvanáctileté dívky. Řada jich byla znásilňována opakovaně, dvacetkrát i třicetkrát.“ Muže často nutili, aby se na to dívali. „Vypadají dnes, jako by se scvrkli,“ říká Marie ve filmu Wenera Fassbindera *Manželství Marie Braunové*. Němečtí muži, pochopitelně.

V Královci, ve městě, kde se narodil Immanuel Kant a které pak Sověti násilím proměnili v Kaliningrad, slyšel mladý lékař Hans von Lehnendorff, jak ženy brutálně znásilňované vojáky Rudé armády křičí: „Zastřelte mě! Prostě mě zastřelte!“ Lehnendorff jen vykřikl: „Jak je jen možné závidět mrtvému!“ Po celé Evropě docházelo k nespočtu sebevražd.

Když pak nové polské úřady vyhnaly Lehnendorffa a zbývající

Němce z vlasti nedaleko ve východním Prusku, tento uznávaný lékař svým krajanům řekl: „Jeden zdejší člen městské rady říká, že je mu líto, že musíme právě takhle opustit svou vlast. Ale on s tím nemůže nic dělat, protože naši lidé předtím udělali Polákům totéž – a to je bohužel pravda.“

Nemá smysl porovnávat utrpení na obou stranách, jako kdyby šlo o nějakou obdobu morálního podvojného účetnictví. Hlubokou pravdu má básník W. H Auden:

Vím to já i všichni kolem,
děti to znají ze školy.
Kdo byli oběťmi zla,
zlo také vrátili.

V tomto panoramatu hrůzy s nekonečnými variacemi muk, jež ze všeho nejvíc připomínají obrazy pekla, jak ho maloval Hieronymus Bosch, rvou srdce nejvíc osiřelých, opuštěných, zneužívaných, traumatizovaných. V okolí Westenu byly za války děti totálně nasazeným matkám odebírány a umisťovány v drsných sirotčincích – dva byly v přestavěných prasečích chlévech a další byl ve stáji. Hodně dětí v nich zemřelo. Ty, které přežily, to poznamenalo na celý život. Těsně po válce byly anglické zdravotní sestry překvapené chováním židovských dětí, které přežily koncentrační tábor. Když někdo ze skupiny chyběl, ostatní nevzrušeně řekly: „Aha, je mrtvý.“ Bylo to pro ně něco zcela normálního.

Od nuly, znovu a znovu

Tvrzení, že rok 1945 je rokem nula, má v sobě kromě pravdivosti i dvě úskalí. Důležitá pravda je, že pro většinu Evropanů to byla chvíle, kdy si řekli: „Hrůzy jsou za námi, začneme teď ze sutin budovat něco lepšího.“

První úskalí spočívá v tom, že výchozí bod stanovíme bez ohledu na rok minus 1 nebo minus 10, na roky, které nás sem dovedly. Nelze pochopit hrůzy, které museli prožívat nevinní Němci v roce 1945, pokud nevíme, co předtím prováděli od roku 1933 jedni Němci jiným Němcům, potom dalším Evropanům počínaje anšlusem Rakouska a zabráním částí Československa v roce 1938. Národy Sovětského svazu trpěly brutalitou od samého počátku sovětské vlády už v roce 1917. Za občanské války, která tam trvala až do počátku dvacátých let, zahynulo nejméně osm milionů lidí a skoro další čtyři miliony zahynuly během hladomoru na Ukrajině na počátku let třicátých. Chceme-li však vývoj pochopit zcela, musíme se vrátit nejméně do roku 1914 k příčinám první světové války, jejímu průběhu a dědictví. Část sporů mezi státy a národy, které znovu vyvřely po roce 1989, lze vystopovat zpět k rozkladu Osmanské říše a Rakousko-Uherska, ke kterému došlo ještě před rokem 1914, a k poválečnému uspořádání nastolenému vítěznými Spojenci.

Druhým úskalím je předpoklad, že všichni Evropané mají stejný rok nula – tedy rok 1945. Pro obyvatele jižní Itálie je však rokem nula rok 1943 po spojenecké invazi. Pro značnou část východní Evropy začíná rokem 1944, kdy se Rudá armáda začala valit na západ, ale určitě nekončí rokem 1945. Na Ukrajině a v Polsku spolu nelítostně bojovaly komunistické síly s protikomunistickými a také Poláci s Ukrajinci až do konce čtyřicátých let. Stejně zuřivé boje probíhaly v Jugoslávii a v Řecku, a zatímco v Jugoslávii britské jednotky komunistické partyzány podporovaly, v Řecku je potlačovaly.

Žádná jasná hranice dělicí horkou a studenou válku neexistovala. Rakousko se bezpečně stalo součástí Západu až se státní smlouvou v roce 1955. V Estonsku pozoruhodné „lesní bratrstvo“ pokračovalo v boji se sovětskými okupanty z maskovaných úkrytů až do padesátých let. Poslední přežívající lesní bratr August Sabbe zemřel v roce 1978, když se ho pokoušela zatknout KGB. V celém Sovětském svazu byli lidé dál mučeni v rozsáhlé síti táborů, pro něž se vžilo označení gulag (z ruské zkratky pro „hlavní správu táborů“), což popsal Alexandr Solženicyn v *Souostroví Gulag*. Gulagy byly oficiálně

uzavřeny v roce 1960, ale zvláštní vězeňská zařízení pro politické vězně existovala až do osmdesátých let.

Od poloviny padesátých let byly útlak a brutalita, jimž byla většina obyvatel sovětského bloku vystavena, mírnější než v třicátých a čtyřicátých letech v Sovětském svazu. Jak ovšem vždycky zdůrazňoval český dramatik a disident Václav Havel, „mír“, jak ho prožívali lidé v zemích, jako bylo Československo, se nedal srovnávat s mírem, kterému se těšili občané Francie, Nizozemska či Belgie. Narušila ho sovětská invaze do Maďarska v roce 1956, do Československa v roce 1968, vyhlášení „výjimečného stavu“ v Polsku v roce 1981 a patřila k němu také každodenní policejní represe.

Nešlo ani o jednoduché rozdělení na Východ a Západ. Portugalsko a Španělsko dál ovládaly fašistické diktatury a tamní rok nula nastal až poté, co v půli sedmdesátých let tyto diktatury skončily. Přesněji řečeno měly roky nula dva. Řecko upadlo pod vojenskou nadvládu plukovníků v roce 1967 a vymanilo se z ní až v roce 1974.

Pár dnů po 9. listopadu 1989, kdy byla Berlínská zeď prolomena, jsem šel po východoněmecké části Friedrichstrasse a narazil na člověka, který plný euforie volal: „Osmadvacet let a 91 dnů!“ Přesně takovou dobu vězela jeho rodina za zdí. Řekl mi také, že právě zahlédl rukou psaný plakát, který tvrdil: „Doopravdy skončila válka až dnes.“ Pro lidi žijící ve východní části Evropy, ovládané Sověty, byl druhým rokem nula rok 1989.

A sotva jsme tomu všemu stačili říct sbohem, vrátilo se to s plnou silou v bývalé Jugoslávii. Válka. Etnické čistky. Z násilňování jako zbraň. Koncentrační tábory. Teror a lži. Nikdy nezapomenu, jak jsem v roce 1995 seděl v Sarajevu u jednoho časopiseckého redaktora, který povídal o době „po válce“ a občas vhodil do jednoduchých kamen kus rozřezaného nábytku. Chvilí jsem myslel, že mluví o době po roce 1945, a pak mi došlo, že má na mysli rok 1995.

Ve chvíli, kdy píšu tyhle řádky, krutá územní válka na Ukrajině stále trvá. Rozpoutal ji Vladimir Putin, který Ukrajinu s plným nasazením v únoru 2022 napadl, a ruské ozbrojené síly ji vedou s nevybíravou brutalitou. Až tam budou lidé mluvit o době „po válce“,

budou mít na mysli po roce 2023, či kdy tato válka skončí. Bude to další rok nula. V Evropě rok nula nastává stále znovu.

O otcích a otčinách

Jedeme z louky, kde se ve Westenu hrál kriket, do lesa u Barne a vyprávíme si s Janem o otcích. Janův sloužil u Waffen-SS, které byly bojovou složkou této obávané nacistické organizace. O válce Helmut Osmers utrousil slovo jen velmi zřídka, a když už, tak pouze říkal, že to byly „těžké časy“. Brity, kteří ho po roce 1945 zavřeli na víc než dva roky do internačního tábora a tam se k němu moc vládně nechovali, z duše nesnášel. Jeho antipatie ke všemu britskému se tragikomicky promítla dokonce i do jeho postoje k Beatles. O řadu let později, když německý kancléř Willy Brandt udělal jedno z největších gest poválečné Evropy a ve Varšavě poklekl u pomníku hrdinů povstání ve varšavském ghettu, se úplně zděsil. „Klaní se před *Poláky*“, vykřikl starý bojovník Waffen-SS.

Helmut Osmers zprvu bojoval na východní frontě a pak byl nasazen v Normandii, kde s 10. tankovou divizí SS urputně bránil postupu britských jednotek po vylodění v den D. Synovi jednou řekl, že ze 120 mužů jeho roty přežilo jen třicet. Janův otec mohl klidně zabít toho mého nebo můj jeho. Jeden veterán zuřivých bojů, které probíhaly v tamní mírné krajině pastvin a lesíků s hustými živými ploty, vzpomíná, jak viděl mrtvého britského vojáka,

jehož tělem projel bajonet německé pušky a přišpendlil ho ke stromu. [Probodený britský voják] však současně máchl rukou a zarazil protivníkovi do zad svou dýku. Oba zemřeli někdy v noci, ale za bílého dne se zdálo, že se navzájem podírají.

Klidně se to mohlo stát našim otcům. Jedna z válečných historek mého otce byla o tom, jak se někde v tom kraji octl na jedné straně